

ARAŞTIRMADA AKTÖRE

Nüket GÜZ*

Question d'éthique Dans Les Recherchies

Le millénium, une nouvelle ère qui ouvre à nous tous de nouveaux horizons... Des valeurs universelles telles que l'éthique, l'information, de bonnes actions... s'avèrent devenir de prime importance en ce siècle à venir; l'éthique sera au service de la protection de l'humain.

Ce communiqué explicite, dans cette optique, les méthodes de recherches, les critères essentiels d'une recherche et les moyens de réalisation d'une recherche qualifiée d'éthique.

Dans ce contexte, la visée des critères d'éthique définis par Aristote sont deux ordres:

- 1- Assurer la certitude, la véracité de l'information et de la science;
- 2- Protéger les droits intellectuels de l'individu.

Ce communiqué a pour but, donc, d'élucider les responsabilités, les tâches, les priorités dont une recherche, qu'elle soit scientifique ou non - scientifique, doit se charger et orienter de cette manière l'individu à accomplir des recherches qui satisferaient "éthiquement" lui-même et le public cible auquel il s'est adressé.

Et pour conclure, un seul et unique moyen se met en évidence pour tous les chercheurs de tous les domaines, dans le souci de pouvoir effectuer leurs recherches adéquates aux critères d'éthique: *l'objectivité et l'impartialité*. Deux "rémèdes" que le chercheur parfaitement équipé doit obligatoirement munir de son expertise et de valeurs éthiques dont il est censé adopter.

21.yüzyıl önemli bir yüzyıl; kimi değerler özellikle aktöre, bilgi ve iyi eylemler bu yüzyılda ön plana çıkacak; insan ahlakının insanı

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölüm Başkanı.

korumasını sağlamak ve insana bu bilinci vermek bu yüzyılda ön plana çıkacak.

Bireylerde bu bilincin oluşturulmasında bilginin edinimi önemli bir etmendir. Antikçağ Yunan filozoflarından Sokrates'in de belirttiği gibi "bilgi erdemdir". Bilgi bireyleri doğru ve iyi eylemlere, bilgisizlik ise yanlış, kötü davranış ve eylemlere yönlendirir. Bilgi, Aristoteles'in iki bin üç yüz yıl önce vurguladığı gibi, bireyin iyi ve kötünün ayırıcısına, etik değerlerin bilincine varmasında bir araçtır. Ancak birey bu bilince toplum içinde ulaşabilir. Öyleyse etik değerlerin ve bilginin 21. Yüzyıla damgasını vuracağını ve bunların belki de hukukun, yasaların yerini alacağını söyleyebilir miyiz? Yaşadığımız dünyadaki, çevremizdeki sorunlarla yasalar çerçevesinde değil etik değerlerle mücadele verebilir miyiz? Kısacası, bireyleri yönetenler tarafından hazırlanan yasalarla değil, "insan" ögesiyle, karşılaşacağımız sorunları çözebilecek miyiz?

Bu soruların yanıtı "bireysel ahlak" kavramının tanımında yatmaktadır. İnsan haklarının ve özgürlüğünün vurgulandığı bu tanımda Platon'un "Doğru İnsan", Aristoteles'in "Bilge Kişi", ve Nietzsche'nin "Üst İnsan" kavramlarını da bulabiliriz. Bunlar gibi, etikle ilgili kavramlar günümüzde birçok alanda özellikle bilimsel alanlarda yeniden gözden geçirilerek ön plana çıkarılmaktadır. Çünkü, bilindiği gibi, bilimsel araştırma doğruyu bulmak ve yeni doğrulara ulaşmak amacıyla gerçekleştirilir. Bu anlamda, en yüksek bilimin konusu iyinin ta kendisi, ideasıdır. Doğruluk ve bütün önceki değerler, insanı, iyiye, iyi ve erdemli davranışlara yönlendirirlerse yararlı olarak nitelendirirler.

Bireyin toplumsallaşması sürecinde karşımıza çıkan ve gerek toplumiçi gerek mesleki etkinliklerinin denetlenmesi biçiminde de yorumlayabileceğimiz "etik değerler" gerçekte belli bir eğitim sonucunda edinilir. Bu bağlamda, Aristoteles, küçük yaşlarda çocuğun "doğru"lara yönlendirilmesi, aklını kullanabilmesi, belli yargılara özgür biçimde varabilmesi, gerektiğinde sorumluluk alabilmesi için uygun "eğitimin" verilmesi gerektiğinin altını çiziyor. Ancak kimi bilimadamları insanlara küçük yaşlardan başlayarak da olsa erdemli davranışın, etik değerlerin öğretilmeyeceğini savunur. Bu tür insanlar, Aristoteles'e göre "akratik" bir başka deyişle "yoldan çıkmaya yatkın insanlar"dır: Neyin doğru neyin yanlış olduğunu bile bile doğrudan saparlar. Ancak akratik insanların çocukluk çağındaki eğitimlerinde gerçekte doğru ve yanlış üzerine bilgi ediniminin sağlanmadığı ortadadır ne yazık ki.

Birey en çok bilimsel araştırmanın sonucunda elde edilmiş veriler aracılığıyla, eğitimi ve toplumsallaşması için gerekli olan “doğru bilgiler”e ulaşabilir. Ancak günümüzde bilimsel araştırmalardan elde edilen bilgiler araştırmacının çıkarları doğrultusunda “saptırılabilir” ya da “değiştirilebilir”. “Bilimsel Yanıltma” biçiminde adlandırabileceğimiz bu olay kimi zaman bilimsel açıdan ilerlemeyi engellediği gibi bireyleri yanlış yönlendirebilmektedir. Bilinçli ya da bilinçsiz gerçekleştirilen bu bilimsel yanıltma ya da saptırmanın nedenleri arasında araştırmacılara verilen eğitimin yetersizliğini, araştırmacının kişisel sorunlarının bilimsel çalışmalarına yansımaları, bilimsel disiplin anlayışını edinmemiş olmasını, araştırmacının bilimsel bir başarı elde etmek amacıyla kişisel hırs ve arzularını ön plana çıkarmasını, araştırmacının bilimsel seçkinliğinin yayımladığı yapıtların niceliğiyle ölçmesini ve niteliği göz ardı etmesini, kimi zaman da araştırmacının akçal destek almak amacıyla çok sayıda yapıt üretmesini ve araştırmacının yalancılık gibi kişiliğinden kaynaklanan bozuklukları sayabiliriz. Bu tür “bilimsel yanıltma” ve “saptırmanın” engellenebilmesi için günümüz araştırmalarında araştırmacıların uyması gereken etik değer ve kuralların belirlenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda öncelikle, araştırmacının bilimsel bir yaklaşımla, saptadığı amaca ve konuya uygun bir yöntemi ve bu yöntemi işler kılacak teknikleri seçmesi araştırmacısını etkili ve etkin biçimde sürdürmesi açısından değer kazanmaktadır.

Bir araştırma yönteminin bir diğerine göre üstünlüğü söz konusu edilemez! Bilimsel araştırmada yöntem amaç değil araç özelliği taşır. Bir yöntemi bir başka bir yönteme yeğlemek daha çok kişisel seçim ya da birlikte çalışılan ekibin, okulun ortak seçimine bağlıdır. Gerçekte önemli olan, araştırmanın amacına uygun düşen yöntemi benimsemektir. Bu düzeyde, her araştırmacının üzerinde titizlikle durması gereken konu araştırma amacını belirgin bir biçimde saptamak ve bu amaç doğrultusunda en uygun yöntemi uygulamaktır.

Bilimsel araştırmada alanın yapısı ve biçimi, toplumsal sorunlar, araştırmacının kişisel değerleri, toplumsal öncelikler ve uygulamayla ilgili düşünceler gibi *beş etkin konu* araştırmacının araştırma konusuna ilişkin seçimini etkilemektedir¹.

1 Bkz., Yrd. Doç. Dr. Berin Tuncel, “Bilimsel Araştırma Modeli”, İletişim Fakültesi Dergisi, 1996, ss: 157-164

Konusunu belirleyen araştırmacı belli aşamalardan geçerek araştırmasının sonuçlarına varmak durumundadır. Bu aşamalar sırasıyla, sorunun belirlenmesi, araştırma planının saptanması, ölçme ve örneklerin seçimi, araştırmayla ilgili verilerin toplanması, bu verilerin işlenmesi ve değerlendirilerek yorumlanması. Ancak, tüm bu aşamalarda araştırmacının karşısına bir çok zorluk çıkmaktadır. Örneğin, daha ilk aşamada bir başka deyişle sorunun belirlenmesi aşamasında sorunun yapılacak araştırma sonucunda çözülebilirliği çerçevesinde sağladığı yararlarla birlikte araştırmaya konu olan bu sorunun daha önce çözümlenip çözümlenmediği ve bu sorunun etik kurallar düzeyinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği gibi *genel nitelikli ölçütleri* sayabiliriz. Araştırmacının bu sorunu çözümlemesinde sonucu etkileyecek kişisel ya da özel olarak nitelendirebileceğimiz kimi *özel ölçütler* de göz ardı edilmemelidir. Özel ölçütler bağlamında araştırmacının alanda yeterliliği, uygulayacağı yöntem ve tekniği iyi bilmesi, araştırma konusuyla ilgili veri toplama zincirinin bulunması, araştırmayı tamamlayabilmesi için akçasal ve zaman açısından olanaklara sahip olması ve de araştırmayı tamamlayabilmek için ilgisinin ve sabrının olmasını belirtebiliriz.²

Bu ölçütler arasında araştırmanın sonucunu etkileyebilecek en önemli ölçüt araştırmanın *etik kurallara* uygun bir biçimde gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğidir. Günümüzde, toplum bilimlerine bireylerin bakış açıları genişlediğinden ve bu alanla ilgili gerçekleştirilen araştırma ve incelemelerdeki yöntemlerin daha karmaşık ve çeşitlilik gösteren bir yapıya bürünmesi araştırmaların etik değerler göz önünde bulundurularak yürütülmesi gerekliliğini doğurmuştur. Araştırmalara katılan deneklerin hakları ve araştırmacıların yükümlülükleri yalnızca sosyal bilimler alanında değil diğer tüm alanlardaki araştırmalar çerçevesinde tartışılmaktadır. Bu bağlamda da bir çok bilimsel topluluk kendi alanlarıyla ilgili etik kurallar, düzgüler bağlamında araştırmalar yürütmektedir.

Bilginin sistemli, denetlenebilir gelişimi ve yayılımını sağlamak amacıyla gerçekleştirilen araştırmalar sırasında araştırmacı kendisine çıkar sağlamak amacıyla deneklerin haklarını çiğnemek, elde ettiği bulguları değiştirmek, denekleri önceden saptanan amaca uygun yönlendirmek, yapılan diğer araştırmalardan izinsiz olarak yararlanmak gibi davranışları benimsememelidir.

2 Bkz. Prof. Dr. Niyazi Karasar, Bilimsel Araştırma Yöntemi, Ankara, 1994

Araştırmacı, araştırma sürecinde ya da yöntemin uygulanması sonucu elde edilen verilerin değerlendirilmesi *aşamalarında etik bir çok sorunla* karşı karşıya kalabilir. Bunlar arasında araştırmamanın sorunuyla ilgili (klonlama ya da güzel çocuk sahibi olmak isteyenlere ünlü mankenlerin yumurtalarını internet aracılığıyla pazarlaması gibi genetik bilimiyle ilgili sorunlar...); araştırmamanın gerçekleştirildiği uzamla ilgili (hastane, hapisane, okul...); araştırmamanın işleyiş biçimiyle ilgili (deneklerin araştırma sırasında olumsuz biçimde etkilenebilmeleri...); veri toplama yöntemleriyle ilgili (deneklerin gizli bir biçimde gözlemlenmesi); deneklerin nitelikleriyle ilgili (yoksul, çocuk, politikacı, akıl hastası denekler...); toplanan veri türüyle ilgili (duygulara seslenen veriler ya da kişisel veriler...)3

Etik kavramı tüm topluluklarda, bireylerin yaşamını yönlendiren buyurucu ilkeler biçiminde tanımlanabilir. Ayrıca, özgül etik kuralları her zaman bir topluluğun dinsel inançlarına, değer yargılarına, o topluluğun benimsediği kurallara, tarihsel koşullarına ve ekonomi felsefelerine bağımlı olarak işler gerçeğini yadsıyamayız. Bu açıdan ele alındığında, etik ilkelere gönderme yapmak belli standartların uygulandığı sistemin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir.4

Etik değerlerin saptanması belirli bir ahlak felsefesi doğrultusunda ahlaki eylemlerimizdeki, hedef ya da varılmak istenen sonuca bağlı olarak gerçekleşir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, "Etik, insan için en yüksek iyinin ne olduğu sorusuna yanıt ararken, kendi yorumu ve anlayışı doğrultusunda en son ereğe ulaşmayı amaçlamaktadır.5

Etik değerler bireye özgürlük konusunda sonsuz seçim olanakları sunmaktadır; değerlerin içeriğini bu anlamda somut yaşamda neyin, hangi davranışın değere uygun olup olmadığı o yaşamda o sorunla karşılaşılan bireyin özgür kararı belirlemektedir. *Aristoteles*'in deyimiyle toplumsal bir varlık olarak nitelenen insan mesleki bir etkinlik bağlamında yaşam sürerken, toplumsal işbirliği çerçevesinde ortak değerler dünyasına katkıda bulunacağını varsaydığı mesleğiyle birlikte toplum yaşamını da yürütmektedir. İşte *mesleki etik* kavramının önemi

3 Bkz.. Chava Frankfort- Nachimas, David Nachimas, *Research Methods in the Social Sciences*, İngiltere, 1992, s.74.

4 Bkz. Marilyn J. Matelski, *Tv Haberciliğinde Etik*, Çev: Bahar Öcal Düzgören, YKY Yay. İst., 1996, s. 11.

5 Dr. Murat Özgen, *Gazetecinin Etik Kimliği*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, İst., 1998, s. 42.

burada karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacı da yaptığı araştırmalarla toplumsal yaşama büyük yararlar sağlamakla görevli kişidir. Ancak bu araştırmalar bireylerin yaşamına anlam kazandırma, bireyleri belli bir düzene bağlama ve yaşamlarına yön verme ereğiyle etik değerler ve özellikle mesleki etik değerler göz önünde bulundurularak bir başka deyişle *araştırma yöntemleri etiğine* göre gerçekleştirilebiliyorsa o araştırmacının sonuçları o topluma yarar sağlar aksi durumda toplumun bireylerini yanıltmadan öteye gidemez. Bu da sağlıklı düşünen, bilinçli, iyi insan, iyi yurttaş niteliklerini taşıyan bireylerin toplumsal yaşamda var olmasını, etkin olmasını güçleştirir.

Her bilimsel çalışmanın, yazının dayandığı temel etik ilkeler bulunmaktadır bu durumda. Çok eskilerden kaynaklanan *etik ilkelerin iki amacı* böylece ortaya çıkmaktadır:

Bilimin ve bilginin kesinliğini, doğruluğunu sağlamak;

Her bireyin sahip olduğu entelektüel hakları korumak.

Bu düzeyde, bir çok bilim dalında çeşitli etik ilkeler ve davranış düzgüleri oluşturulmuştur. Bunlar arasında "Ruhbilimcilerin Etik İlkeleri ve Davranış Kodları"nın⁶ ya da sosyal bilimcilerin etik düzgülerini sayabiliriz. Bu tür ilkeler ve düzgüler bilimsel araştırmaların etik açıdan standartlarını belirleyen maddeleri içermektedir. Söz konusu ilkelerden en önemlilerini kısaca aşağıdaki gibi açıklayabiliriz.

- Araştırma sonuçlarının saptırılmasıyla ilgili ilkeler: Bilimsel yöntemin temelinde başkaları tarafından yinelenebilecek ve doğruluğu kanıtlanabilecek gözlemler bulunur. Bu nedenle araştırmacılar, elde ettikleri verileri saptırmaz ve varsayımlarını desteklemek için sonuçları değiştirmezler. Aynı biçimde, araştırmacının kimi noktalarını atlamaz ve göz ardı etmezler. Bu bağlamda, araştırmaların titizlikle gerçekleştirilmesi, yanlışların en aza indirgenmesi önemlidir. Araştırma yayınlandıktan sonra, bu türden yanlışlar yazarın bir başka deyişle araştırmayı hazırlayanın sorumluluğuna girer. Böyle bir durumda, araştırmayı yayınlayan bu yanlışları düzeltmelidir. Burada amaç, ileride bu bilgilerden

⁶Bkz. *Publication Manuel of the American Psychological Association*, Washington, Kasım 1995, 4. Baskı, ss. 292-293

yararlanmak isteyenlerin aynı yanlışları yinelemelerini engellemek ve yanlış bilginin düzeltilmesini sağlamaktır.

- **Bilimsel yapıt hırsızlığı:** Bilimsel araştırmalarda, araştırma verilerinin bir bölümünün kaynak bildirmeden alınması ve tırnak imi (“”) kullanmaksızın araştırmacının bu verileri kendi araştırmasıymış gibi yayınlaması bilimsel hırsızlık olarak nitelendirilir. Ancak, bir bölümün özetlenmesi ve tümcelerin sıralanışının düzenlenmesiyle kimi anlambirimlerin değiştirilerek ya da kaynak bildirilerek kullanılması bu türden bir bilimsel saptırma olarak değerlendirilmez.
- **Bilimsel yayının güvenilirliği:** Araştırmacı yayınlanan çalışmasının öncelikli sorumlusu olan kişidir. Çalışmayı yalnızca kaleme alan değil aynı zamanda bu çalışmaya önemli ve büyük ölçüde destek sağlamış olanlar da bu çalışmanın “yazarı” olarak nitelendirilebilir. Bu türden destekler arasında, sorun ya da varsayımı biçimlendirmek, deneysel projeyi yapılandırmak, istatistiki incelemeleri düzenlemek ve yürütmek, sonuçları değerlendirmek ya da sözü edilen araştırmanın büyük bir bölümünün yazımı gerçekleştirmek sayılabilir. Çalışmaya bu tür destek verenlerin adları başta ya da sonda verilmelidir. Bunun dışında, örneğin, çalışmada kullanılacak araç gereci sağlayanlar, istatistiklerle ilgili değerlendirme yapanlar, veri toplama ve girilmesinde yardımcı olanlar ve bilgisayar programını oluşturanlara çalışmanın sonunda yalnızca teşekkür edilir. Bu ilkeler doğrultusunda, örneğin, bir öğrencinin tez ya da yazılı sunusunun büyük bir bölümünden araştırmada yararlanılmışsa o öğrenciye bu çalışmanın “yazarları” arasında yer verilmelidir.
- **Yayımlanmış yapıtın kopyalanması:** Kimi bilim adamları tarafından “salam doğrayıcılık”⁷ olarak tanımlanan bu ilkeye göre, daha önce yapılan bir çalışma ve araştırma verileri birden çok bilimsel dergide yayımlanamaz. Ancak bu durum, çok eskilerden beri bilimsel araştırma alanında çok

7 Dr. Cumhur Ertekin, “**Tıbbi Araştırmalarda Bilimsel Saptırmaca**”,
<http://garildi.cumhuriyet.com.tr/cgi-bin/sayfa.cgi?w.../b1601.html+bilimsel+cti>, 15.11.99,
s.2

sık başvuru olan bir bilimsel yapıt yayınlama yöntemidir. Yine bu ilke doğrultusunda, uluslar arası dergiler yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların başka bir yerde yayınlanmadığına ilişkin onay isterler.

- Uydurma araştırmaların yayınlanması: Araştırmacının belli bir yöntemi benimsemeden, kendince ürettiği veriler doğrultusunda masa başında düş gücüyle oluşturduğu yayınlar uydurma, gerçek verilere dayanmayan yayınlardır.
- Araştırmada kullanılan verilerin saklanması: Yayınlanan araştırmalardaki ham, işlenmemiş veriler araştırmacı tarafından en az beş yıl süresince saklanmalıdır. Ayrıca, araştırmayla ilgili araç kullanımı, bilgi işlem, süreçle ilgili ayrıntılar gibi diğer ek bilgiler de belli bir süre için saklanır.

Sonuç olarak, yukarıda sözü edilen bilimsel alanlardaki araştırmalarla ilgili etik kurallar gerçekte her türlü araştırmanın gerçekleştirilme sürecinde, araştırmacının uyması gereken kurallardır. Ancak, araştırmacılar, genellikle bu süreçte, bir ikilem içinde bulular kendilerini: Bir yanda araştırma hakkı ve bilgi edinimi diğer yanda araştırmaya katılan deneklerin kişilik hakları, gizli tutulma hakları. Bir başka deyişle, bir yanda bu araştırmacının araştırmasını gerçekleştirmek için duyduğu arzu, kişisel istekler, diğer yanda onu engelleyen etik değerler. Gerçekte kişisel değerler ve mesleki değerler arasında çatışma yaşayan araştırmacılar, bu ikilemi, denekleri araştırma amacı ve süreciyle ilgili tam olarak bilgilendirerek ve verilerin gizliliği konusunda deneklerde güven duygusu uyandırarak ve de araştırmayla ilgili kesin "onay"larını alarak aşabilirler.⁸ Etik değerleri benimsemiş bir araştırmacı, *etik davranış kurallarının* yol göstericiliğinde, ahlaki seçenekleri titizlikle inceleyerek, her durumda ve koşulda kendi yargısını kullanabilmeli ve araştırması aşamasındaki yaptığı tüm seçimlerde sorumluluğu üstlenebilmelidir.

Günümüzde bireylerin "doğru" bilgiye ulaşmasını engelleyen ve bilimsel araştırmaların amacından sapmasına yol açan "bilimsel saptırma ve yanıltmalar", kişisel ve mesleki etik değerlere ve davranış düzgülerine uyularak yok edilebilir. Ancak bu bağlamda, bilimsel

⁸ John D. Conc, Sharon L. Foster, *Dissertations and Theses from to Start to Finish*, Washington D. C., 1997, ss: 299-308

araştırmayı gerçekleştirecek araştırmacının “araştırma etiği” ve araştırma süreci konularında eğitilmesinin önemli olduğunun altı çizilmelidir. Araştırmacının var olan kişilik bozukluklarını çalışmaya olabildiğince yansıtmasına özen gösterilmelidir. Çünkü kişilik bozukluklar, araştırmacının düşün gücünü ve mantığını da etkilediğinden tutku ve hırsları doğrultusunda araştırmacı nesnellik ilkesinden uzaklaşabilir.

Nesnellik, bir araştırmadan elde edilen verilerin, bilgilerin yorum katılmadan, yansız biçimde, olduğu gibi sunulması olarak tanımlanabilir. Bu ölçüt, araştırmacının yansız olmasını ve araştırma sonuçlarını yorumlamasında kendi duygu ve düşüncelerini göz ardı etmesini gerektirir. Bunlar dışında, bilimsel araştırmayı gerçekleştiren kadar değerlendiren kişilerin de sözü edilen etik değerleri benimsemiş olmaları ve uzmanlık alanı olmayan alanlarda denetleme ve bilirkişi görevini üstlenmemeleri gerekmektedir.

Bilim, yetenek, istek ve sürekli bir çaba gerektirir. Ancak bilisel bir araştırma sonucunda ulaşılabilecek “doğru”lar araştırmacıya inanılmaz bir mutluluk ve haz verir. Bu “doğrularda” ulaşılabilemesinde öncelikle araştırmacı etik açıdan içinde bulunduğu ikilemden sıyrılarak, araştırma ve çalışmalarını ileri götürmeli ve “eksik araçla, yanlış yolla doğrulara ulaşılamayacağını” bilmelidir.

Kaynakça

CONE, John D., FOSTER, Sharon L., **Dissertations and Theses from Start to Finish**, Washington D.C., 1997.

ERTEKİN, Cumhur (Dr.) “**Tıbbi Araştırmalarda Bilimsel Saptırmaca**”<http://garildi.cumhuriyet.com.tr/cgi-bin/sayfa.cgi?w.../b1601.html+bilimsel+eti>, 15.11.99, s.2.

FRANKFORT-NACHIMAS, Chava, NACHIMAS, David, **Research Methods in the Social Sciences**, İngiltere, 1992.

KARASAR, Niyazi, (Prof.Dr.), **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Ankara, 1994.

MATELSKI, Marilyn J., **Tv Haberciliğinde Etik**, Çev: Bahar Öcal Düzgören, YKY Yay., İstanbul, 1996

ÖZGEN, Murat (Dr.), **Gazetecinin Etik Kimliği**, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul, 1998.

Publication Manuel of the American Psychological Association, Washington, Kasım 1995, 4. Bası.

TUNCEL, Berin (Yard.Doç.Dr.), **"Bilimsel Araştırma Modeli"**, İletişim Fakültesi Dergisi, 1996.